

Kamu Yönetimi Enstitüsü Sosyal Bilimler Dergisi

*Institute of Public Administration
Journal of Social Sciences*

Cilt 3, Sayı 5, Kış/Aralık 2023

SAHA (YAKUT) TÜRKLERİNİN GELENEKSEL İNANIŞLARINDA ŞAMANLAR/KAMLAR

Shamans/Kams in Traditional Beliefs of Saha (Yakut) Turks

Araştırma Makalesi • Research Article

DOI [10.5281/zenodo.10417310](https://doi.org/10.5281/zenodo.10417310)

Dr. Mehmet Mustafa ERKAL

mferkal40@gmail.com

0000-0003-1636-2463

Geliş Tarihi/Received: 29.11.2023

Kabul Tarihi/Accepted: 08.12.2023

Atıf/Citation

Erkal, M. (2023). Saha (Yakut) Türklerinin Geleneksel İnanışlarında Şamanlar/Kamlar. *Kamu Yönetimi Enstitüsü Sosyal Bilimler Dergisi*. (5), 331-356.

Kamu Yönetimi Enstitüsü
Türkiye Kamu Çalışanları Kalkınma ve Dayanışma Vakfı kuruluşudur

Öz

Sibirya bölgesi, en erken dönemlerden itibaren Türklerin yurt olarak tuttıkları önemli bir coğrafyadır. Bölgenin iklim şartları, yaşamak için zorlu koşulları da beraberinde getirmektedir. Saha (Yakut) Türkleri, Sibirya bölgesinde yaşayan ve Türklerin ana kolundan erken dönemde ayrılan bir topluluktur. Sahaların (Yakut) geleneksel inançları, sadece yerel bir motif olmanın ötesinde, Geleneksel Türk Dinine ait bilgilerin ortaya çıkarılmasında önemli bir rol oynamaktadır. Bölgenin coğrafi zorlukları ve geçiş güzergâhında bulunmaması, diğer kültürlerle etkileşimi zorlaştırmış ve çeşitli istilalara karşı koruma sağlamıştır. Rus işgaline kadar bölge, pek çok açıdan bakir bir alan olarak kalmıştır. Ancak Rus işgali ve dayatmaları, halkın öz benliğini korumak adına geleneklerine ve kültürlerine sıkı sıkıya bağlı kalmasını sağlamıştır. Türklerin dini yaşamlarında ve ritüellerinde köklü bir geçmişe sahip olan şamanlık/kamlık, Sahalarda (Yakut) *oyun* ve *udagan* adları altında canlı bir biçimde varlığını sürdürmektedir. *Oyun* ve *udaganlar*, yüce varlıklar ile insanlar arasındaki bağlantıyı sağlamak, hastalıkları tedavi etmek, kurban sunmak ve kehanette bulunup çeşitli felaketleri önlemek gibi farklı görevleri, vecd ve ekstaz tekniklerini kullanarak yerine getirmektedir. Bu makalede Saha (Yakut) inanışlarında önemli bir yere sahip olan Şamanlar/Kamlar incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Dinler Tarihi, Saha/Yakut Türkleri, Şaman, Oyun, Udagan

Abstract

The Siberian region is an important geography that Turks have called home since the earliest times. The climatic conditions of the region bring difficult conditions for living. Saha (Yakut) Turks are a community living in the Siberian region and separated from the main branch of Turks in the early period. The traditional beliefs of the Sahas (Yakuts) are not only a local motif, but also play an important role in uncovering information about Traditional Turkish Religion. The geographical difficulties of the region and its location on a transit route made interaction with other cultures difficult and provided protection against various invasions. Until the Russian invasion, the region remained a virgin area in many respects. However, the Russian occupation and impositions ensured that the people clung to their traditions and culture in order to preserve their identity. Shamans/Kams, which has a deep-rooted history in the religious life and rituals of the Turks, continues to exist vividly in the Sahas (Yakuts) under the names of *oyun* and *udagan*. *Oyun* and *udagan* perform various tasks such as providing the connection between supreme beings and humans,

* Bu makale yazarın (2023) doktora tezinden üretilmiştir.

treating diseases, offering sacrifices and prophesying by preventing various disasters, using rapture and extacy techniques. In this article, Shamans/Kams, who have an important place in Saha (Yakut) beliefs are analyzed.

Keywords: History of Religions, Saha/Yakut Turks, Shaman, Oyun, Udagan

Giriş

Din, insanların birbirleriyle, doğayla ve tanrıyla ilişkilerini düzenleyip toplumsal mutabakatı sağlayan sosyal bir fenomendir. Sosyolojik birlikliklerin çoğunda görüldüğü gibi dini topluluklarda da zaman zaman insanların müracaat etmesi gereken liderler bulunur. Bazı araştırmacılar kendine has yapısı olan Geleneksel Türk İnanışları'nı, toplum lideri olarak kabul edilen şaman figüründen yola çıkıp yanlış şekilde Şamanizm olarak tanımlarlar. Bunun yanında Türk topluluklarının kimi zaman *kam* kim zaman *baksı* kimi zaman da farklı adlarla andığı dini liderler için bu makalede genel ifade olarak şaman tabiri seçilmiştir.

Şamanın Seçilmesi ve Tekâmül Süreci

Bir kişinin şaman olarak nasıl seçildiğine ilişkin bazı görüşler ortaya atılmaktadır. Şamanik dini liderlerin iki yöntemle seçildiği iddiasını ortaya atan Mircea Eliade'ye göre birinci yöntem atalarından şaman olanlarda bulunan genetik miras; ikinci yöntem ise Tanrı tarafından seçilme ya da bir çağrı alma şeklinde gerçekleşmektedir. Türkistan ve Sibirya'da yaşayan toplulukların mensupları tarafından şaman olarak seçilen kişiler kolaylıkla anlaşılabilir. Öyle ki şaman olarak seçilen kişilerde yalnızlaşma, dalgınlık, ormanlık

bölgelere gezi yapma, uykularında şarkı söyleme gibi özellikler ortaya çıkmaktadır. Normalden farklı durumların görüldüğü bu döneme kuluçka dönemi adı verilmektedir. Yakutlarda şaman adayı genç bir erkeğin bilincini kaybedecek şekilde öfke nöbetleri geçirdiği, bir ağaç kabuğunun ardına saklanmak üzere ormana gittiği, kendisini bıçakla kestiği, suya ve ateşe atladığı örnek olarak anlatılmaktadır. Şaman olmak üzere seçilen kişinin ekstaz/vecd adı verilen rüyalar, transa geçme ve benzeri yöntemleri bilmesi gerekmektedir. Ayrıca şamanik tekniklerin bir gelenek olduğu göz önünde bulundurulduğunda ruhların vazifeleri ve adları, kabilesinin atalarına ait bilgileri ve kullanacağı mitolojik çalgısıyla şamanlara ait gizli dili öğrenmek şaman adayının vazifeleri arasında sayılmaktadır. Bunları bilmeyen bir kişinin şaman olarak kabul edilmesi mümkün değildir (Eliade, 2005, ss. 8269-8270 ve Arslan, 2011, s. 26).

Türkçe konuşan Sibiryalı topluluklarının inançları arasında bazı animist gelenekler varlığını sürdürür. Ancak her topluluğun animist gelenek ve inançlarında o topluluğa ait özellikler bulunduğunu ifade etmek gerekir. Yakut inanışlarında şamanların *kut* adı verilen ruhunu yetiştirmekle vazifeli *iey-kuul* denilen bir anne hayvanı bulunur. Benzer bir inanış Evenklerde de olmasına rağmen Yakutlarda farklı olarak; anne hayvanın başına bir iş geldiği zaman onun ruh eşi olan kişinin de bu işten etkilenmesidir (Balzer, 1997, s. 103). Yakut şamanları/kamlarının *iey-kuul* olarak adlandırdığı bu ruh, Türkmen ve Kırgız baksıları tarafından *arvak*, Altay kamları tarafından ise *tös* olarak adlandırılır (Radloff, 2008, s. 291). İnanışa göre anne hayvanın

ölümü, ruh eşi olan şamanın da ölümüyle neticelenir. Bu sebeple Yakut şamanları, *ıye-kuul*'unun bulunduğu yeri herkesten saklar ve ona zarar gelmemesi için ellerinden geleni yaparlar (Alekseyev, 2013, s. 100). Şamanı yetiştirmekle vazifeli ruhun varlığı Yakutlarda ve Evenklerde bulunmasına rağmen Yakutlarda o ruhla etkileşimin fazla olduğundan söz edilebilir. Etnokültürel etkileşimin bir sonucu olarak benzer inanışların benzer kültürlerde görülmesinin mümkün olduğu söylenebilir.

Tuva Cumhuriyeti'nde 2000 yılı verilerine göre, 60 tanesi Amerika ve Avusturalya gibi ülkelerde şaman eğitimi almış kişilerden olmak üzere toplam 300 civarında şaman bulunmaktadır. Tuva Cumhuriyeti'nin başkenti Kızıl'da 30 şaman yaşamaktadır. Şamanlar arasında farklı statüler bulunmasına rağmen temelde iyi ve kötü şaman olmak üzere iki ana gruptan söz edilmektedir. Tuva inanışlarında şaman olabilmek için herkes eğitime tabii tutulabilmektedir. Herkesin eğitilerek şaman olabileceği düşüncesinin Budizm'den kaynaklandığı düşünülmektedir. Tuvalarda görülen bu durum, Yakutların inanç ve uygulamalarıyla bir zıtlık oluşturmaktadır. Nitekim Yakut inanışlarında şamanlar seçkin bir topluluktur ve sadece seçkinlerden oluşmaktadır (Walters, 2001, s. 29). Yakut Türkleri, Altay ve Arktik bölgenin diğer topluluklarına göre istila ve göçlere daha az uğradıklarından dolayı farklı dinlerin etkisine daha az maruz kalmışlardır. Bundan dolayı bir istisna olarak kabul edilebilecek husus, merkezi otoriteyi elinde

bulunduran Rusların, Yakutlara yönelik dini müdahalesinin doğrudan olmasıdır.

Şaman adayları rüya, hastalık ve vecd/vizyon görme gibi bir dizi deneyim yaşamaktadır. Buna göre kişiler kendi vücutlarının parçalara ayrılarak tekrar birleştiğini deneyimlemiştir. Örneğin; İvan Cholko adlı Tunguz, şaman olmadan önce uzun bir süre boyunca hastalık geçirmiş ve bu süre zarfında zihinsel karmaşa yaşadığını ifade etmiştir. Anlattığına göre, hastalık sürecinde ölmüş şaman ataları gelmiş, vücudunu parçalara ayırmış ve kanını içmişlerdir. Ayrıca İvan Cholko, kafasının kesilip bir kazana atıldığını iddia etmiştir. Başka bir örnekte ise; şaman olmadan önce uzun bir süre hastalanan Buryatlı Mikhail Stepanov, bu süreçte ölmüş şamanların ruhlarının kendisine gelip şamanlığı öğrettiklerini belirtmiştir. Bilinç kaybı yaşadığı bu süreçte, ölü şamanların ruhlarıyla sanki gerçek hayatta gibi iletişim kurmuştur. Bu yanılsama durumu, Mikhail Stepanov'a ruhların sadece kendisinin görebildiği izlenimini vermiş, buna karşılık olarak o da başkalarının bu ruhları göremediğini ifade etmiştir. Ölü şamanların ruhları, ona işkence etmiş, vücudunu bıçaklarla parçalamış ve şiddet uygulamışlardır. Geleceğin şamanı, cerrahi operasyon sırasında yarı baygın bir durumda bulunmuş, kalp atışları zor duyulurken, nefes alışverişi zayıflamış, yüzü ve elleri morarmıştır. Yakut şamanları arasında şamanlığa geçiş süreci ile ilgili anlatıları başkalarına göre ayrıntılı olanlardan biri Petr Ivanov'dur. Şamanlık yolunda ilerleme sürecinde, onun bedeni şaman ataları tarafından demir bir kanca ile parçalanmış, uzuvları çıkarılmış, eti kemiklerinden sıyrılmış, kemikleri temizlenmiş, vücut sıvıları

çekilerek uzak bir yere atılmış ve gözleri yuvalarından sökülmüştür. Bu işlem tamamlandıktan sonra kemikleri toparlanmış ve bir demir ile bir araya getirilmiştir. Yeni gözler göz yuvalarına yerleştirildikten sonra Petr Ivanov artık tamamen yeni bir bedenle şaman olmuştur (Waida, 2005, s. 6050). Başka bir Yakut hikâyesine göre, kötü ruhlar veya cinler, bir şaman adayının vücudunu parça parça kesmiş, bu parçaları sunu kaidelerine uygun bir şekilde fırlatıp atmıştır. Ardından, şaman adayının kafasına bir mızrak saplamış ve çene kemiğini kesmişlerdir (Eliade, 2005, s. 8271). Yukarıda belirtildiği gibi, üç farklı kabilenin üyelerinin şamanlık geçiş törenleri arasında belirgin farklılıklar bulunsa da bu geçiş süreci çeşitli ritüeller sonucunda gerçekleşmiştir. Uzun süreli bir hastalıkla başlayan bu süreç, şaman ataların rehberliğinde ruhsal iletişim yoluyla devam etmiş ve bir dizi bedensel çile sonucunda yeni bir kimlikle tamamlanmıştır.

Sibirya bölgesindeki şamanların, vecd haline geçmek için önceki kuşaklardan elde ettikleri bilgileri birleştirerek bu geçişi hızlandırabilecek çeşitli yöntemler geliştirdikleri söylenir. Örneğin, Ket şamanı ritüel gününde hiç yemek yemez. Nganasan ve Saami şamanları ise ritüelden önce tam gün boyunca oruç tutar. Bazı şamanlar konsantrasyon sağlamak için ritüel öncesinde yalnız kalmaya çalışır, ancak yalnızlık imkânı bulamayanlar topluluk içinde olmalarına rağmen derin düşüncelere dalıp meditasyon yaparlar. Yakut şamanlarının odaklanma amacıyla önce yüksek sesle hıçkırdığı, ardından tüm vücutlarının titrediği söylenir. Gözlerinde hiçbir kayma

olmaz, bununla birlikte bakışlarını tek bir noktada sabitleyerek genellikle yanmakta olan bir ateşe dikkatle odaklanırlar. Yurt içinde bulunan ocaktaki ateş yavaşça azalırken ortam karanlıklaşmaya ve soğumaya başlar. Şaman, gömleğini çıkararak tören kıyafetini giyer ve çubuğunu tütürür. Çubuğundan çektiği her nefesle birlikte hıçkırığı yükselir ve titremeleri artar. Çubuk tükendiğinde, gözleri yarı baygın bir ifadeye bürünür ve cildi soluklaşır. Sonunda bir kepçe soğuk su içer ve törene başlamak için yavaş hareketlerle tokmağını ve kamçısını arar (Balzer, 1997, s. 11). Yakut şamanının ekstaz durumuna geçmek için çubuk içmesi, bu deneyimin doğal bir açıklamasını ortaya çıkarabilir. Şamanik ritüellerde, beyinde özel bir bölgeyi aktive etmek amacıyla uyarıcı maddelerin kullanıldığına dair kayıtlar birçok kabileden görülmektedir.

Asya'da birçok farklı topluluk bulunmaktadır. Bu gruplar arasında, şamanik gelenekleri sürdüren birbirinden farklı kabile ve kavimlerin varlığı göz önünde bulundurulmalıdır. Her topluluğun kendine özgü uygulamaları ve ayinleri bulunması, standartlaştırmayı engelleyen bir ideal veya tek tip durum oluşturmaktadır. Bu çeşitliliğin, şamanik geleneğin çok yönlülüğünü yansıttığı ve bir tür zenginlik olarak kabul edilmesi gerektiği noktasında önemli bir kanıt niteliği taşımaktadır (Blazer vd., 2016, s. 1).

Kişiler, şaman olmak için belirli aşamaları geçmek zorundadır. Şaman olduktan sonra önceki durumlarından daha güçlü ve sağlıklı bir karakter, keskin bir zekâ, topluluğun diğer erkek üyelerine göre daha enerji dolu oldukları anlatılmaktadır. Sibiryaya ve İç Asya'yla birlikte

Güney ve Kuzey Amerika, Avusturalya gibi şamanik inançların bulunduğu yerlerde yapılan incelemeler neticesinde şamanların edebi becerilerinin de toplumun diğer üyelerine nazaran daha ileri seviyede tespit edilmiştir. Örneğin Buryat şamanlarının, sözlü edebiyatın asıl koruyucusu oldukları ifade edilmektedir. Bunun yanında yapılan tespitlere göre Yakutlarda normal bir kabile üyesi gündelik konuşma diline ait yaklaşık dört bin sözcük bilmekteyken bir Yakut şamanı, şiirsel literatüre ait yaklaşık on iki bin sözcük bilmektedir (Eliade, 2005, s. 8270). Yakut inanışlarında insanların sözlerinin sadece canlıları değil aynı zamanda cansız varlıkları da etkileyebileceğine inanılmaktadır. Bundan dolayı ak şamanların çok iyi şekilde dili kullanması ve konuşması zorunluluk olarak görülmektedir (Bayat, 2010, ss. 35-36).

Yakutlarda Din Adamı Sınıfı

17. yüzyılda Yakutlar arasında din adamı sınıfı bulunmaktadır. Erkek din adamlarına *oyun*, kadın din adamlarına ise *udagan* adı verilmektedir. Din adamı sınıfının ödediği vergi miktarının oldukça yüksek olduğu ve bu miktarın tüm vergi miktarına oranının yaklaşık olarak %3'üne denk geldiği tahmin edilmektedir. Anılan dönemde *udagan*ların sayısal olarak *oyun*lardan daha fazla olduğu iddia edilmektedir. Toplu halde bir merkezde bulunmayan şamanların toplumsal hayata etkilerini anlamak için 1642 yılında çıkan isyana bakmak yeterlidir (Aleksseev, 1989, ss. 85-86). Dış ticarete dönemin en değerli malları olarak görünen samur, sansar, kunduz, kara tilki gibi kürklü hayvanların en iyileri Sibirya coğrafyasında bulunur. Bu

hayvanların derilerini edinmek isteyen Ruslar, Yakut topraklarına gelerek halkı *yasak* adı verilen bir çeşit vergiye bağlar. Moskova tarafından bölgeye *voyvoda* adı verilen askeri vali olarak atanan Petr Golovin zalimliği ve açgözlülüğü ile tanınmıştır. Yasak vergisi altında ezilen Yakutların 1633 tarihinden itibaren başlayan çeşitli ayaklanmalarda bulunduğu görülür. Ancak 1642 yılında şamanların liderliğinde başlayan hakkını savunma mücadelesi Golovin tarafından şiddetle bastırılır. 23 lider, önce rehin alınıp sonra idam edilir ve birçok Yakut sopalarla dövülerek öldürülür (*İstoriya Yakutskoy ASSR*, 1957, ss. 58-59; Kurat & Temir, 1992, ss. 447-449).

Şamanların güçlerinden etkilenenler sadece Yakutlar değildir. Öyle ki bu etkiye Rusların da şahitlik ettiği görülür. Sadece hizmet sınıfını değil, üst düzey görevlileri de etkisi altına alan “şaman gücü”, Çarlık Rusyası’nda görevli çeşitli bürokratların şamanlara başvurmasına sebep olur. 1679 yılında voyvoda Andrey Barnashev yakın zamanda tayin olacağını öğrenince bunu durdurmak için şamanlara başvurur. Rus görevlilerin şamanlara müracaat ettiğine ilişkin bir başka örnek ise Koluma bölgesinin vali yardımcılarında birisinin, sürekli tekrarlanan sinir krizlerinden dolayı şifa bulmak için düzenli aralıklarla şamanları ziyaret etmesidir. Her ne kadar hastalıktan tam anlamıyla kurtulmasa da gidiş gelişler sonucunda hastalığın oldukça azaldığı görülmüştür. Bazı hastalıklar için Ortodoks kilisesinin rahiplerinin şamanlara müracaat ettikleri de bilinmektedir (Balzer, 1997, s. 79). Sömürü amacıyla istila edilen topraklarda, Batı’nın her zaman yaptığı gibi yalnızca maddi varlıkların değil, manevi varlıkların

da sömürüldüğünü yukarıdaki örneklerden çıkarmak mümkündür. Kimi zaman ilkel ve bayağı olarak değerlendirdikleri bir inanca, üstesinden gelemedikleri durumda sığınmaları, Batı ahlaksızlığının ve ikiyüzlülüğünün bir örneği olarak sunulabilir.

Sibirya'nın kuzeyinde yaşayan Türk topluluklarında siyah bulutun kötü şans, beyaz bulutun ise iyi şans getirdiğine inanılmaktadır. Sibirya bölgesinde yaşayan toplulukların din adamları genellikle *ak* ve *kara* olarak ikiye ayrılmaktadır. Yakutlarda “kara şamanlar” ritüellerini uygulamak için karanlık ve aysız geceleri seçerken “ak şamanlar” ritüellerini gün ışığında yapmaktadır (Ağırel, 2009, s. 98). Yakutlarda “ak şaman” yerine iyi şaman anlamında *ayı oyun*; “kara şaman” yerine şeytanî kam anlamında *abası oyun* terimleri kullanılmaktadır (İnan, 2017, s. 75). Buryat ve Yakutlar arasında “ak şaman” iyi ruhların hizmetkârı, “kara şaman” ise kötü ruhların hizmetkârı şeklinde kategorize edilmektedir. Bu genelleme çoğunlukla doğrulanabilir olmakla beraber Buryatlarda iyi ve kötü ruhlara aynı anda hizmet etmiş şamanların varlığı da belirtilmektedir (“The Twilight of Shamanism”, 1989, s. 44). Kara ile ak arasında zıtlıktan kaynaklanan bir ilişki bulunmaktadır. Bu iki rengin, karşıt şeylerinin birbiri ile kaim olacağı anlamında kullanılmasından dolayı pek çok kültürde biri neyi temsil ediyorsa ötekinin tam zıddını temsil ettiği söylenebilir.

Şamanlarda ak ve kara şaman kategorisinin oluşması bir anda ortaya çıkmamıştır. Bu sınıflandırma, şamanın kalbinde var olan yukarı dünya ve aşağı dünyadan hangisini ziyaret etmesi gerektiği hususuyla

oluşturmuştur (“The Twilight of Shamanism”, 1989, s. 45). Ak şamanlar yüce ruhların halkı kutsaması ve halkın iyiliğine hizmet etmeye vesile olurken kara şamanlar hastalıkları tedavi ederek halkı kötü ruhlardan korumuşlardır (Yamada, 2015, ss. 227-228). Gorokov, ak ve kara şaman kategorisinin, Yakutlar tarafından görünür ve görünmez dünyanın iki kısma ayrılmasından sonra ortaya çıktığını söylemiştir. Buna göre *ayı* ilahidir; ışık, temiz ve iyiyi sembolize eder. *Abası* (*abahi*) ise şeytanidir; karanlık ve kötüyü sembolize etmiştir. İnsanlık, faydalı hayvanlar ve bitkiler *ayudan* oluşmuştur. Zararlı ve kötü olan, insanlığa zarar veren her şey ise *abasının* ürünü olarak kabul edilmiştir (Gogolev, 1992b, s. 71).

Yer altı ruhları veya dünyası ile Altay kavimlerinin çoğunda denk gelinir. Her kavim bu ruhlara farklı isimler vermiştir. Yakutlarda yer altı ruhları *abası* olarak adlandırılırken bu ruhların başında *Arsan Duolay*² bulunur (Puhov, 2015, s. 34,40,168). *Arsan Duolay Buor Magalay*, *Aarsan Tuolay*, *Adagalaah Ala Buuray Toyon* gibi adlarla da anılan Arsan Duolay, insanlara felaketler, hastalıklar ve ölüm getirmesin diye sonbahar ayında yapılan *Ihiah* festivalinin ikinci gecesi Yakutlar tarafından kendisine kurban kesilen *abasıdır* (Ergun vd., 2017, ss. 39-40). Arsan Duolay yer altının en derin kısmında yaşayan, gölgesi olmayan, boynuzlu, sakallı ve sonsuz servete sahip şekilde zihinde canlandırılır (Küçük, 2017, s. 42). Altaylılar arasında yer altı

² (Bayat’a göre Arsan Duolay boynuzlu bir varlık olarak tasavvur edilir. Boynuz figürünün Sümerlerde olduğu gibi Altay ve Yakutlarda da güç sembolü olup tanrısal vasıf kazandırdığını iddia eder (Bayat, 2016, s. 43).

dünyasının hükümdarı olan Erlik’e tazimde bulunmayan kam, *ak kam* olarak vasıflandırılmıştır. *Ak kam*, gök tanrılara ve saf ruhlara seslenmiştir. *Kara kam*ın ise farklı ruhlarla arkadaşlık edebilmesine rağmen o ruhlar aracılığıyla birisine zarar verebileceğine inanılmamıştır. Ak şamanlara kam demek aslında oldukça zor görülmektedir. Nitekim onlar, geleneklerinin büyük çoğunluğunu kaybetmişlerdir. A. N. Alekseev’in aktardığına göre Yakutlarda “ak şaman”, klasik şaman özelliklerinin pek azına sahiptir. Ak şamanların vazifeleri *Aiyy* adı verilen iyi ruhlara tazimde bulunmak olmasına rağmen ritüelleri sırasında yanında saf kız ve erkek çocuklar bulundurmışlardır. Ekstaz haline geçemeyen ak şamanlara yardım eden ruhlar da yoktur. Üstelik Yakut şamanları ritüel saflığını gözetirken bu saflığı bozacak (cesetlere dokunmak gibi) çeşitli nesnelere de uzak durmuşlardır. Yakut ak şamanlarının *Aiyy* koruyuculuğunda kabile kültürünün basit din adamları şeklinde tanımlandığı görülmüştür (“The Twilight of Shamanism”, 1989, ss. 45-46). Ak şamanların kurban kesmedikleri, yalnızca bir hayvanı göklerin sakinleri için kutsadıkları, sonrasında ise bu hayvana hiçbir iş yaptırmadıkları ve mümkün mertebe kutsanan hayvanı korudukları kaydedilmiştir (Gogolev, 1992b, s. 71).

Kabile şeflerinin görevleri arasında ak şamanları festivallere davet etmek de vardır. Nitekim ak şamanların varlığı ve sayısı kabile liderlerinin sosyal prestijini belirlemektedir. Şayet davet edilen yalnız bir şaman varsa festivallerin düzenlenmeye değer olmadığı düşünülmektedir. Ne kadar fazla şaman varsa doğa ve ateş ruhlarından

oluşan iyelerle beraber daha fazla ruhlar ve Tanrı'nın çağırılabilmesine dair bir inanç bulunmaktadır (Zola, 2009, s. 615).

Teleutlar da Yakutlar gibi şamanlığı bir hediye olarak değerlendirirler. Bunun yanında bazıları şamanlığı kötü ruhlarla denk kabul ederler. Teleut şamanları insanların yaşam gücü olan *kutu* yakalama gücüne sahiptirler. Sözelimi bir kişi, bir şamana hakaret ettiyse ve sonrasında öldüyse o kişinin şaman tarafından öldürüldüğüne inanılır. Teleutlar şamanlar için *kam* ifadesini kullanırken onlarda bir *kam*, başka bir *kamı* yutarak yok edebilir veya onun şamanlık yeteneğini elinden alabilir. Güçlü olan *kam*, zayıf olanın ruhunu bağlayıp hapsedebilir. Mağlup olan *kam* kısa süre sonra hastalanıp ölecektir (Aleksiev, 1989, s. 93). Geleneksel Türk inanışlarında, birbirleriyle savaşacak iki kabilenin ruhlarının gece sabaha kadar savaştığına ve savaşı kazanan ruhun kabilesinin gündüz yapılacak olan muharebeyi kazanacağına ilişkin bir inanç bulunmaktadır. Tümdengelimsel bir bakış açısıyla kabile ruhlarının; topluluk üzerindeki etkilerini, kabile mensubu bireylerin her birinin üzerinde de aynı şekilde gösterdikleri değerlendirilebilir.

Şamanların Kıyafetleri

Kamların kıyafetleri genel anlamda şapka, palto, ayakkabı ve çok özel durumlarda eldiveni de içeren bir tertipten meydana gelmektedir. Butanaev'e göre törenler için özel olarak dikilmiş ve koyun postundan yapılmış şalvarlardan bahsedilmektedir. Bununla birlikte Sibiry toplulukları arasında yalnızca Yakut din adamları için

özel pantolon dikildiği söylenmektedir (Butanaev, 2019, s. 85). Altaylarda “ak şamanlar” koyun derisinden yapılmış beyaz bir şapka takarken “kara şamanlar” ritüellerde özel bir pelerin giymektedir (“The Twilight of Shamanism”, 1989, s. 46). Yakut *oyun*larının kıyafetlerinde *mulgun* ve *çolgan* adı verilen iki koruyucu aksesuar yer almaktadır. Bunlar, omuzun eklem yerinden köprücük kemiğine bağlanan yassı, hafif oval şeklinde 10 cm çapında metalik bir diskten oluşmaktadır. İnce bir kılıfın içinde bulunan bu aksesuarlar, kıyafete kayışlarla iliştilmektedir. Sağ tarafta bulunan diskler iç içe geçmiş iki diskten oluşur. Bir görüşe göre şamanların kıyafetlerinde bulunan metalik aksesuarlar, onları düşman ruhların saldırısına karşı muhafaza etmek ve onlara karşı taarruz etmek üzere kullanılmaktadır. Yakut savaşçıların savaş kıyafetlerinde bulunanlara benzer şekilde *mulgun*, omuzları koruyan bir koruyucu görevi görürken *çolgan* ise kalkan vazifesi görmektedir (Gogolev, 1992a, s. 40).

Oyun ve *udagan* kıyafetleri özel bir ritüel ile dikilmektedir. Kıyafet artık kullanıma hazır hale geldiğinde bir demirci ile deneyimli bir kam çağırılmaktadır. Kıyafet giyme töreni için kesilen kurbanın kanında demirci tarafından dövülen metaller tavlansak metalden, ruhları tasvir eden eşyalar yapılır (Alekseyev, 2013, s. 171).

Yakut *oyun*larının kıyafetlerini savaşçıların kıyafetine benzetme çabası oldukça önemlidir. Öyle ki savaş, savunma ve saldırı amacı bulunan bir eylemdir ve savaşçıların giyimleri bu durumlara hazırlıklı olabilecek şekilde tasarlanmaktadır. Yakut *oyun*larının, ruhsal âlemlerle

ilişkilerini bir savaşa benzeterek ona göre tertibat almış ve kıyafetlerini teçhiz etmiş oldukları söylenebilir.

Şaman kıyafetleri dünyayı farklı boyutlarda anlamlandırmak üzere dizayn edilir. Bundan dolayı şaman kıyafetleri, yalnızca yukarıdan aşağıya doğru giyilen bir şekilde oluşmamaktadır. Aynı zamanda *kardinal* yön denilen pusula yönlerini de zihin dünyasına dâhil edecek şekilde bir yapıdadır. Sözelimi kıyafetin kuzey-güney eksenini, ölümler âlemi ile göksel dünyayı birbirine bağlar. Doğu-batı eksenini ise mekân yerine zamanı gösterir. Doğu güneşin doğduğu yer olduğu için zamanı başlatırken batı ise güneşin battığı ve zamanın bittiği anlamını taşır. Doğu-batı eksenini aynı zamanda bilgeliğin, ışığın ve aydınlanmanın uğrak noktasıdır. Yakut şamanlarının kıyafetlerinin sol tarafına, göğsün üzerine gelecek şekilde dolunay veya hilal sembolü işlenir. Böylece ay, şamanın gece yaptığı astral yolculuklarda gece boyunca etrafı aydınlattığı gibi aydınlatır. Sağ tarafa ise güneş sembolü işlenir. Öyle ki şamanı *abaasılardan* kurtarmak için güneşin parlaklığına ve ısısına ihtiyaç bulunur. Yakut şamanlarının kıyafetlerinin sırt tarafına da aynı semboller nakşedilir. Güneş ve ayın arasına ise bir tüneli temsil eden metal halka yerleştirilir. Bahse konu tüneli bir giriş tüneli değildir. Hem göksel âlemden hem de yeraltı dünyasından kurtulmak isteyen şaman, bu tüneli bir çıkış olarak kullanır (Borko, 2004, ss. 61-62).

Türk kültüründe ve inanışlarında yönlerin bir anlamı ve hatta rengi olduğu bilinmektedir. Şaman kıyafetlerinde yalnızca uzay eksenini değil zaman eksenini de kullanılır. Bunun yanında ay eril bir sembolken

güneş dişil bir sembol olarak görülür. Aydınlık ve iyi ruhların seyahatinde ayın yardımı varken kötülüklerden korunmak için güneşin yardımı söz konusudur. Buna göre Yakut kıyafetlerinde güneş ve ay sembollerinin kullanım şeklini belirleyen temel hayalin; dişil güç olan güneşin bir anne gibi koruyup kollaması, eril güç olan ayın ise bir baba gibi yol göstermesi olduğu söylenebilir.

Yakut Şamanlarında Cinsiyet

Şamanlar, zaman zaman ekstaz yoluyla bedensel farkındalık elde etmeye çabalamaktadır. Bir erkek şaman, bir dişil şamanın üstün olduğuna inandığında, onun seviyesine ulaşabilmek adına kadın şamana ait nesnelere giyinir. Benzer şekilde, bir kadın şaman, bir erkek şamanın seviyesine erişmek istediğinde, kıyafetinde ona ait nesnelere bulundurmaktadır.

Yakutlarda, kadın şamanlar için süs eşyaları üreten demircinin, bu şamanların aynı güce sahip olduğuna dair bir inanç vardır (Gheorghiu vd., 2017, s. 210). Yakut bölgesindeki bilim insanları, tarihsel olarak güç açısından kadın şamanların mı yoksa erkek şamanların mı daha üstün olduğu konusunda bir tartışma yürütmektedir. Ancak her iki cinsiyetten şamanların da yaşamları boyunca farklı beceri seviyelerine sahip oldukları ifade edilmektedir (Blazer vd., 2016, s. 16).

Karşı cinse ait elbiselerin giyilmesi şeklinde tanımlanacak *Travestizm*, Latin kökenli bir terimdir. *Androjenlik* ise çift cinsiyetli

veya erkeğe benzeyen kadın anlamına gelen Grek kökenli bir terimdir (Bayat, 2022, s. 14). Sibiry coğrafyasında yaşayan topluluklar tarafından eşcinselliğin henüz bilinmediği, bilinse dahi toplumsal manada kabul edilemez olduğu söylenebilecekken inanışlarda *travestizmin* bakiyelerini tespit etmek mümkündür. Sözgelimi cinsiyet değiştirmenin ya da trans bireyliğin ne olduğunu bilmeyen Yakutlar arasında özellikle bazı ritüellerde şaman, tay derisinden yapılmış bir kız ceketini elbisesinin üzerine giyer. *Oyunlar*, göğüslerine memeyi sembolize eden iki demir halkayı asarlar. Saçlarını ortadan ayırarak üç belik şeklinde örerler. Samoyedler, ruhların erkek şamanı tanımamasını engellemek için onların yüzlerini örtüp kafasına kadın şapkası takarlar. Altay şamanlarının bazıları, özel ritüel sırasında arkaik bir tevazuyu temsil etmek üzere kısa bir etek giyer. Bütün bu anlatılanlara rağmen bahsedilen travestizmin eşcinsellikle hiçbir ilişkisinin bulunmadığını söylemek mümkündür (Şternberg, 1936, s. 162).

Sibiry halklarının şamanlarıyla doğrudan etkileşimde bulunan bazı Rus etnograflara göre, androjeniklik veya travestizm durumları genellikle bir tür seçkinlik olarak değerlendirilir. Diğer bir bakış açısına göre, Sibiry şamanlarının kadınlara özenmesi, Türk kültürünün anaerkil nitelikleriyle ilişkilendirilir. Bu iki durum bağımsız olarak değerlendirildiğinde, Sibiry şamanları veya halkları arasında üç tip cinsiyet bulunduğu iddia edilebilir: erkek, kadın ve androjen bireyler. Erkek ahengin ve kadın kaosu sembolü olarak nitelendirilir. Androjen bireyler ise hem ahengi hem de kaosu bünyelerinde barındırdıkları için bir tür köprü vazifesi görürler. Bu tür cinsiyet algıları sadece Türk

halklarında değil, aynı zamanda çeşitli Mançu-Tunguz ve Moğol halkları gibi Altay kavimleri yanında Güney Asya ve Kuzey Amerika yerli halklarında da gözlemlenebilir (Bayat, 2022, ss. 29-30). Burada bahsedilen travestizm, androjenlik gibi kavramlar, pek çok dinde sakıncalı ve haram olarak görülen sapkın cinsel eğilim veya yönelim bağlamında değerlendirilmemelidir. Şamanın durumu; ruhlarla iletişim kurmak için karşı cinse özenme, karşı cinsin davranışlarını kopyalayarak ruhlar âleminde yer edinme ve isteklerin karşılıklı olarak iletilmesi için bir çeşit köprü vazifesi görme şeklinde açıklanabilir. Yine şamanın durumu, maslahat icabı farklı tutumlara bürünülme ve fizik ile metafizik âlemin birlikteliği için kendini feda etme şeklinde elde edilen bir çeşit seçilmişlik olarak değerlendirilebilir.

Şamanların ölüme yaklaştıkları zamanlarda, sahip oldukları gücü yavaşça kaybettikleri düşünülmektedir. Bu durumu örnekleyen bir hikâye, Balzer tarafından 2012'de kaydedilen ve Niurba bölgesinde yaşayan yaşlı bir kadın tarafından anlatılmıştır. Anlatıya göre, yaşlı kadının büyükannesi son birkaç yılını gözlerini kaybetmiş ve yatağa bağlı olarak geçirmiş bir şamandır. Ölümüne çok yaklaştığı bir dönemde yeniden şarkı söylemeye başlamıştır. Ördek avı mevsimi geldiği için, kadının babası, kardeşi ve kayınbiraderi avlanmak üzere uzak bir bölgeye gitmiştir. Bu esnada yaşlı kadın, bir ilahi söylemeye başlar. İlahi, farklı kuşaklardan üç kişinin bir av gezisine çıkması ve bu av sırasında yanlışlıkla birbirlerini vurmasını anlatır. Bu hikâye, aile üyeleri arasında endişeye neden olur. Gerçekten de anlatılan şekilde bir

olay meydana gelir. Ancak bu olay; anlatıcının ailesinin avlanmaya gittikleri nehrin karşı kıyısında av için gelen başka bir ailenin üyelerinin başına gelir. Şaman büyükanne, bu olaydan çok kısa bir süre sonra ölür. Şaman kadının bu olayı nasıl bilebildiği asla öğrenilemez. Gerçekten ruhen olayın meydana geldiği yere mi gittiği, yoksa anlattıklarını bir vizyon olarak mı gördüğü merak konusu olarak kalmıştır (Blazer vd., 2016, s. 6). Konuşma ve görme yeteneklerini kaybeden bir insanın ölüme yakın deneyim yaşadığı sırada böyle bir vizyon görmesini açıklamak oldukça zordur. Dahası olayın çok az bir farkla meydana gelmesi düşündürücü bir durumdur.

Antik toplumların bazılarında büyücülerin vazifeleri kadınlar tarafından icra edilmektedir. Kimi topluluklar bu kadınları yüksek rütbeli bir kâhin olarak sınıflandırırken bazıları ise yaşlılar (starets) olarak vasıflandırmaktadır (Gogolev, 1992b, s. 75). Romalılarla karşılaşmadan önceki eski Germen topluluklarının inanışlarında baskın bir şekilde kabile tanrıları, kutsal yerleri ve kutsal ormanlık saha kültürü olduğu söylenmektedir. Germen mitolojisinde, ışık ile karanlık arasındaki çatışmanın belirgin bir ikiliği ortaya koyduğu ifade edilmektedir. Roma imparatoru Julius Ceasar, kehanet ve falcılık gibi görevlerin yaşlı kadınlara bahşedilmiş bir yetenek olduğuna inanmaktadır. Ceasar'dan bir yüzyıl sonra yaşayan Germen tarihçi Tacitus, Germen toplumunda rahip sınıfının güçlü bir konumda olduğunu, kabile liderlerinin de kehanet yeteneğine sahip kadın rahipleri yanlarında bulundurduğunu belirtmektedir. Hıristiyanlığın Germenler arasında benimsenmesinden sonra bile kötü ruhlara ve

cadılara olan inanç kültü devam etmiştir. Benzer bir duruma Slavlarda da rastlanmakta, eski ruhlar ve tanrılar birer birer Hıristiyan azizlerine dönüşmektedir. Özellikle doğu Slavlarında 9. yüzyıla kadar iki tür kâhin sınıfının bulunduğu iddiası ortaya atılmaktadır. Büyücülük, sihirbazlık, kâhinlik, cenaze rehberliği gibi vazifeleri yürüten bu kâhinler genellikle kadınlardan oluşmakta ve hipnoz, telkin, çeşitli danslarla ayinlerini icra etmektedir (Gogolev, 1992b, ss. 74-75). Skolastik devirde, Katolik Kilise'nin öncülüğünde başlatılan cadı avı, geleneksel metotlarla süregelen bu inanışların önünü kesmek ve kilise otoritesini baskın hale getirmek için başlatılmış olabilir. Asya'daki şamanik inanışlarla Avrupa'da olan Hıristiyanlık öncesi şamanik inanışların benzerliği dikkat çekmektedir. Bu benzerliğin sebepleri; çeşitli savaş, göç ve ticaret gibi faaliyetler sonucunda oluşmuş karşılıklı etkileşim şeklinde değerlendirilebilir. Esasen Anadolu'da kadınların nazarının daha çok değdiği şeklinde hâlâ varlığını sürdüren bir inanç bulunmaktadır. Yine bir Türk kavmi olan Bulgarların meşhur kâhini Baba Vanga'nın kadın olması, konu bağlamında dikkate değer bir husus olarak ele alınabilir.

Sonuç

Geleneksel Türk İnanışları'na sahip diğer topluluklarda olduğu gibi Saha (Yakut) Türklerinde de din adamı olarak görev yapan şamanlar/kamlar bulunmaktadır. Sahalar (Yakutlar) şamanları erkek ve kadın olmak üzere ayrı değerlendirirken erkeğe *oyun*, kadına *udagan* adını vermektedir. Diğer Türk topluluklarından farklı olarak Yakut

şamanlarında ruhsal ve cinsiyet temelli farklılıklarla birlikte kıyafetlerinde de özel ayrıntılar bulunmaktadır. Yakut şamanları dini önder oldukları kadar toplum nezdinde bir çeşit lider olarak da kabul edilmektedir. Modern dünya tarafından şamanlık/kamlık eskilere ait bir gelenek olarak görülmektedir. Ancak şamanların bir çeşit koruyucu olduğunu, dil ve kültür aktarımında önemli bir müessese olduğunu göz önünde bulundurmak gerekmektedir. Eski ile yeni arasında köprü vazifesi gören şamanlar oldukça değerli kültürel hazinelerdir. Saha (Yakut) topraklarının 17. yüzyılda Çarlık Rusyası tarafından işgal edilmesinden sonraki süreçte, Rusların Slavlaştırma ve Hıristiyanlaştırma faaliyetleri kapsamında öncelikli işlerinden biri olan şamanları yok etmeyi basitçe geçiştirmemek gerekmektedir. Şamanlar/Kamlar bölge insanının geçmişle bağımlıyı sağlayan en önemli kültürel varlıklarken Ruslar tarafından geçmişle bağı kesmek için onların yok edilme çabası öncelikli tutulmuştur. Bu çaba, Çarlık Rusyası yıkılıp Sovyetler Birliği'nin kurulmasıyla kılıf değiştirmiş ve ateizm propagandasıyla dini önderlerin katledildiği bir dönem geçirmiştir. Sovyetlerin dağılmasıyla ortaya çıkan özgürlük ortamından Sahalar (Yakutlar) da faydalanmış ve öze dönüş hareketi başlatmıştır. Onların kimliklerinin bir parçası olarak gördükleri inanışlarının önemli bir taşıyıcısı olan *oyun* ve *udaganlar*, geleneksel inanışlarının yeniden canlandırılması ve gelecek nesillere aktarılması için olmazsa olmaz denilebilecek niteliktedir.

Kaynakça

Agirel, S. (2009). As contributions to this section, the Editors welcome comment and debate on topical issues or on recent articles or reviews appearing in the journal. Shorter accessibly written items of general interest, reports on work in progress, notes and queries are also welcome. Colour Symbolism in Turkish and Azeri Folk Literature. *Folklore*, 120(1), 92-101. <https://doi.org/10.1080/00155870802647858>

Alekseev, N. A. (1989). Shamanism Among the Turkic Peoples of Siberia. *Soviet Anthropology and Archeology*, 28(1), 56-103. <https://doi.org/10.2753/AAE1061-1959280156>

Alekseyev, N. A. (2013). *Türk Dilli Sibiryա Halklarının Şamanizmi* (M. Ergun, Çev.; 1. baskı). Kömen Yayınları.

Arslan, A. A. (2011). *Kızılderili ve Türk Şamanizmi*. Berikan Yayınevi.

Balzer, M. M. (Ed.). (1997). *Shamanic Worlds: Rituals and Lore of Siberia and Central Asia*. North Castle Books.

Bayat, F. (2010). *Türk Kültüründe Kadın Şaman*. Ötüken.

Bayat, F. (2016). *Mitten Tarihe, Sözden Yazıya: Dede Korkut Oğuznameleri*. Ötüken.

Bayat, F. (2022). Androjenlik ve Travestizm/Transvestizm Bağlamında Türk Şamanlığı. *Akra Kültür Sanat ve Edebiyat Dergisi*, 10(26).

Blazer, M. M., Bremmer, J. N., & Ginzburg, C. (2016). *Horizons of Shamanism: A Triangular Approach to The History and Anthropology of Ecstatic Techniques*. (P. Jackson, Ed.). Stockholm University Press.
<http://www.oapen.org/download?type=document&docid=619233>

Borko, T. I. (2004). *Šamanizm: Ot archaičeskich verovanij k religioznomu kul'tu ; monografija*. Bank kul'turnoj informacii.

Butanaev, V. I. (2019). *Geleneksel Hongoray Şamanlığı* (Birinci Baskı). Türk Dil Kurumu Yayınları.

Eliade, M. (2005). Shamanism: An Overview [First Edition]. İçinde L. Jones, M. Eliade, & C. J. Adams (Ed.), *Encyclopedia of Religion* (2nd ed). Macmillan Reference USA.

Ergun, M., Zakharov, T., & Gavriilyev, Ç. (Ed.). (2017). *Ehe Khara Atlı Eles Bootur: Sakha Kahramanlık Destanı* (1. baskı). Kömen Yayınları.

Gheorghiu, D., Pásztor, E., Bender, H., & Nash, G. (Ed.). (2017). *Archaeological approaches to shamanism: Mind-body, nature, and culture*. Cambridge Scholars Publishing.

Gogolev, A. I. (1992a). Archeological Monuments of Yakutia Associated with the Formation of the Yakut Nationality: Monuments of the fourteenth to sixteenth century. *Anthropology & Archeology of Eurasia*, 31(2), 19-62. <https://doi.org/10.2753/AAE1061-1959310219>

Gogolev, A. I. (1992b). Dualism in the Traditional Beliefs of the Yakuts. *Anthropology & Archeology of Eurasia*, 31(2), 70-84. <https://doi.org/10.2753/AAE1061-1959310270>

İnan, A. (2017). *Tarihte ve Bugün Şamanizm: Materyaller ve Arastirmalar* (9. bs). Türk Tarih Kurumu.

İstoriya Yakutskoy ASSR Tom 2: Yakutiya ot 1630-h godov do 1917 g. (C. 2). (1957). AN SSSR. <https://e.nlrs.ru/open/1064>

Kurat, A. N., & Temir, A. (1992). Sibir (Sibiry) Hanlığı. İçinde *Türk Dünyası El Kitabı* (2. bs, C. 1). Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları.

Küçük, M. A. (2017). Geleneksel Türk Dini İnanışlarından Mitolojiye: “Ölüm/Obur Ruhlar”. *Gazi Türkiyat*, 20.

Puhov, İ. V. (2015). *Yakut Kahramanlık Destanı Olonho Genel Tipler* (M. Ergun, Çev.; 1. bs). Kömen Yayınları.

Radloff, W. (2008). *Türklük ve Şamanlık* (A. Temir, T. Andaç, & N. Uğurlu, Çev.; 480. bs). Örgün Yayınevi.

Şternberg, L. Ya. (1936). *Pervobitnaya religiya V svete etnografii*. İzdatelstvo İnstituta Naradov Severa Tsik SSSR.

The Twilight of Shamanism. (1989). *Soviet Anthropology and Archeology*, 28(1), 38-55. <https://doi.org/10.2753/AAE1061-1959280138>

Waida, M. (2005). Miracles: An Overview. İçinde L. Jones, M. Eliade, & C. J. Adams (Ed.), *Encyclopedia of Religion* (2nd ed). Macmillan Reference USA.

Walters, P. (2001). Religion in Tuva: Restoration or Innovation? *Religion, State and Society*, 29(1), 23-38. <https://doi.org/10.1080/09637490120061877>

Yamada, T. (2015). "İstoçnik dobrıh sil nahoditsya na vostokey ...": Predstavleniya şamanov sovremennoy Yakutii (Saha) o Vselennoy, bojestvah i duhah. *Quaestio Rossica*, 2, Article 2. <https://doi.org/10.15826/qr.2015.2.105>

Zola, L. (2009). Creating, Reinventing, and Assessing Cultural Performances in The Sakha Republic. *World Futures*, 65(8), 613-619. <https://doi.org/10.1080/02604020903300642>